

Драгослав Р. Кочовић¹
Универзитет у Београду
Факултет политичких наука
Београд (Србија)

УДК 329.1/.6:347.192(497.11)"1850/1918"
Прегледни научни рад
Примљен 04/05/2019
Прихваћен 06/05/2019
doi: [10.5937/socpreg53-21550](https://doi.org/10.5937/socpreg53-21550)

ПОЛИТИЧКЕ, ЕКОНОМСКЕ И СОЦИЈАЛНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРОГРАМА ПОЛИТИЧКИХ СТРАНАКА У СРБИЈИ ДО 1918. ГОДИНЕ

Сажетак: У овом раду једва да додирујемо настајање политичких идеја, зачетке политичких промишљања и политичких струјања крајем прве половине XIX века као основе на којој су неколико деценија касније настале политичке странке. То је доба великих друштвених превирања и неизвесне будућности младе српске државе. Србија је после ослобођења од Османске империје 1878. године призната, и ушла је у породицу држава света. Њен државни почетак био је праћен са великим потешкоћама у успостављању власти, организовању политичког живота и решавања бројних социјалних проблема. Кључни део рада посвећен је политичким странкама, њиховом настанку и садржајима рада који су претакани у политичке програме. Не упуштамо се у страначку инфраструктуру и не трагамо за њиховим вршењем власти у друштву. Наше интересовање је усмерено на политички, економски и социјални садржај програма политичких странака у Србији до 1918. године. Намера нам је да истакнемо вредносну основу изградње српске заједнице и програмске циљеве са којима су странке комуницирале са јавношћу. Имајући у виду да данас држава Србија пролази кроз бројне изазове политичког, економског, социјалног и безбедносног карактера, вредно је подсетити на време када се у Србији пре 137. година обликовао друштвени живот. Са дистанце више од једног века можемо успоставити паралелу о сличностима и разликама и изазовима онога и овога доба.

Кључне речи: *странка, програм, либерална, социјалистичка, народна, радикална.*

Увод

Половином XIX века, у Србији није било развоја и обликовања разнородних политичких идеја и погледа који би били у основи политичке мобилизације становништва и изградње земље на основама демократије. То је последица вишеве-

¹ dragoslav.kocovic@gmail.com

ковног ропства под Османском империјом, која је функционисала на феудалној организацији друштва са изразито ниском продуктивношћу. Истовремено, живот се одвијао, углавном, у великим породицама и породичним задругама које су биле везане за земљу што је условљавало веома слабу покретљивост српског становништва. Градови су се споро развијали и били су паланачког карактера у којима је 1874. године живело свега 10,24% становништва². Индустијска производња није постојала, а самим тим није било индустријског пролетаријата као снаге коју политички треба усмеравати, обликовати и организовати³. Није било ни других снага које би биле носиоци политичких идеја и реформи. Образовно-просветитељски рад је био у повоју, можемо рећи, готово на самом почетку. При том морамо имати у виду да је постојао један број образованих и напредних младих људи, са извесним утицајем, али они нису бројчано представљали никакву снагу у погледу носилаца политичких и других реформи⁴. У другој половини XIX века, у Србији се развија партијски живот који је текао у континуитету крећући се од идеја преко покрета до програмског профилисања странака. Тако су настале Социјалистичка, Либерална, Народна и Радикална странка, а на самом почетку XX века настала је Социјалдемократска странка. Оснивачи ових странака су углавном били школовани у европским развијеним земљама где су се сусретали са идејама социјализма, либерализма, демократије, радикализма и изградње друштва на основама владавине права, поделе власти, изборности, сменљивости и одговорности државе. Због тога, не чуди велика програмска сличност и сродност када су у питању: одбрана и учвршћивање стабилности земље; развој домаће привреде, изградња финансијских институција и праведност у кредитирању; једнакост свих људи пред законом; општинска самоуправа; слобода штампе и информисања; слобода политичког окупљања и удруживања и пријатељска сарадња са земљама у окружењу. У делу економско-социјалних програмских начела, заједничко у програмима је одговорност општина, срезова и округа за подстицај и развој привреде, здравства и образовања; ослобађање породица и сеоског становништва од дугова; сигурност имовине и личне сигурности; развој школства уз правилан територијални размештај школа и бесплатно образовање за сиромашне ученике; оспособљавање школске деце за самосталан живот и рад и др.

² „Спорост развитка градова у Србији пада у очи нарочито онда када се број његовог градског становништва упореди са бројем градског становништва у капиталистички развијеним земљама западне Европе. У Србији је 1874. године било 10,24% варошана, а у Немачкој 1871. године 36%. Док је у Француској 1886. године било 37% градског становништва, у Србији је 1890. године било 13,2% варошана... У Србији, на пример, у периоду од 1874. до 1890. године, пораст варошког становништва у процентима износи 3%, у Немачкој у приближно истом периоду број градског становништва порастао за 11%” (Janković, 1951, str. 144).

³ „Српска индустрија је досегла само ниво фабрика шећера, фабрика стакла, млинова, стругара, сушара, штавионица, циглана” (Mitrović, 2004, str. 173).

⁴ „Малобројна интелектуална омладина, мада је извршила изванредан позитиван утицај и дала подстицаја и подршке многим грађанима и сељацима... није још представљала такву друштвену снагу која би могла одиграти значајну идеолошко-политичку и организаторску улогу у Србији тога времена” (Janković, 1951, str. 108).

Српска социјалистичка партија

Програм Српске социјалистичке партије настао је у Цириху 1872. године (в. Ćubrilović, 1982, str. 285-300). Производ је извесних мимоилажења међу српским социјалистима, те је због тога наилазио на оспоравања и критику. Једни су сматрали да је то први социјалистички утопистички програм, а други да је лоша копија других програма. (Krestić, Ljušić, 1991, str. 64). У овом програму, социјалисти су били против државе као облика друштвеног живота, а да се живот организује кроз федерацију слободних општина и да се у таквој заједници сваком члану обезбеди умни, морални и материјални развој; да економски односи имају у виду интересе радника и да се приватна својина замени заједничком; да земља, капитал и алат буду у власништву општине; да општине у међусобном односу буду солидарне; да заједница мушкарца и жене буде израз слободне воље без икакве формалности; да подизање и васпитање деце буде о трошку општине; да неговање, васпитање и образовање обухвати сву децу, и да се оспособе за самосталан рад и живот (в. Svetozar Marković, 2016, str. 32-35). Социјалисти су се залагали за: савез свих социјалиста на југу ондашње Аустроугарске у циљу остваривања социјалне револуције; ширење социјалистичких идеја у свим радничким удружењима и др. Вероватно да су слабости Програма, пре свега, неоригиналност, утопизам и различите струје међу социјалистима утицале да овај програм буде први пут објављен у часопису „Живот” 1906. године (в. Svetozar Marković, 2016, str. 32-35). Други програм Српске социјалистичке партије написао је Димитрије Мита Ценић. Тачно време настанка Програма није утврђено, али се претпоставља да га је Мита Ценић написао 1879. године док је био на робији у времену од 1875. до 1880. године. Теоријска основа Програма је изградња друштва *на једнакости и права и дужности за све*. Такво друштво, сматрали су социјалисти, могуће је само ако се организује држава у којој ће народ бити извор и носилац све власти, у којој ће сви имати једнака политичка права; да средства за производњу буду својина општина; да свако ради према својим способностима, а ужива плодове рада према својим потребама; да се сваки члан друштва умно, физички и морално развија; да се свако према својим способностима технички усавршава. Општа начела Програма обухватају: развој самоуправе; територијалну организацију на општине и срезове; да Народна скупштина буде највише законодавно тело и да изражава суверену вољу народа преко представника које су на слободним изборима изабрали пунолетни грађани; обавезно и бесплатно основно образовање и унапређивање школског програма; да се формира Народна банка и укину сви посредни порези; да држава помаже оснивање и рад земљорадничких, занатских и индустријских асоцијација; укидање каишарских (зеленашких) дугова и да се земља присвојена на каишарски начин врати пређашњим власницима или да другима на коришћење, али не у власништво; да се власницима кућа које су у рату изгореле обнове о друштвеном трошку и да те породице не плаћају порез три године; да од пореза буду пет година ослобођене породице у којима је члан породице погинуо у рату или је ратни инвалид. Вредно је напоменути да су социјалисти своје идеје систематизовали и дали их у Програму, али нису развили потребну организационо-партијску мрежу као друге странке које помињемо у овом раду. Међутим, идеје социјалиста су биле у доброј мери основа за друге политичке прваке и странке на којима су обликовали погледе и схватања о човеку, друштву, изградњи установа и организацији државе.

Народно-либерална странка

Народно-либерална странка, са становишта прихватања и неговања идеја и развијања либералног покрета, најстарија је од свих политичких странака у Србији. У почетку се развија на претежно западноевропском поимању национализма и демократије који су пленили омладину и одушевљено прихватани. Најзначајнија личност и промотер либералних идеја тога доба био је Јеврем Грујић (идеолог светоандрејског либерализма). После њега либералне идеје обликује Владимир Јовановић, који је, између осталог, трагао за „разликама које деле патријархалну сточарско-ратарску Србију од напредних културних држава” (Subotić, 1992, стр. 79). Пред одржавање Светоандрејске скупштине зачета је идеја о формирању либералне народне партије (Јовановић, 1988, стр. 78). В. Јовановић се залагао за либералне реформе у друштву и радио на разради закључака (програма) Светоандрејске скупштине који су обухватили: аутономно вођење унутрашње политике Србије, слободу штампе, поништавање уступака које је Влада дала Порти, одбацивање Устава који је писан ван земље и супротан је интересима народа, слободан избор народних посланика, редовно сазивање Скупштине, законско регулисање свих сфера друштвеног живота, једнакост свих пред законом без обзира на веру и другу припадност, министарску одговорност (Krestić, Ljušić, 1991, стр. 17-20). Веровао је да ће овим реформама Србија ући у ред напредних и културних држава. Међутим, ови захтеви нису усвојени на Малогоспојинској скупштини 1859. године што се одразило на слабљење утицаја либерала (Krestić, Ljušić, 1991, стр. 80). Успеси, али и извесна одступања од демократије настала су 1868. године када је на чело покрета дошао Јован Ристић, који је марљивим радом, преданошћу и одговорношћу израстао у значајну политичко-државничку личност.⁵ Његов рад је био препознатљив по политичкој и професионалној одговорности према државним пословима које је обављао. Политички рад и страначке активности уско је везивао за династију Обреновића. У овом периоду Либерали су били свесни да држава пролази кроз велику неизвесност. Због тога истичу значајним да Србија разрешава унутрашња питања просвете, привреде, финансија и у том погледу буде независна. Либерали истичу да: „српском народу мора бити главна брига и непрекидно старање, уједно највиши и најсветији циљ: да раскомадане делове и земље своје на балканском полуострву уједини у природним етнографским границама, а у облику старе историјске славе и моћи, како на политичком тако и на црквеном пољу” (Krestić, Ljušić, 1991, стр. 121-125). Истовремено, либерали истичу потребу за повезивањем с оним народима који имају историјске и културне сличности са Србима „да тежи зближавању и конфедерацији (савезу) источних народа, који имају сличну историјску судбину и једнаке политичке и културне интересе, а на првом плану да ради на остваривању царинског

⁵ „Током деценије након Светоандрејске скупштине (1858-1868), за време друге владе Милоша и Михаила, најзначајнија фигура либералног покрета је био Владимир Јовановић, оснивач и идеолог *Уједињене омладине српске*, преводилац Милове књиге о представничкој владавини и плодан пропагатор либералних идеја у Србији” (Subotić, 1992, стр. 78). Оцењујући рад и политичке резултате Либералне странке када су били на власти, Слободан Јовановић пише: „Либерали, који су спојили сељачки парламентаризам с источњачком полицијом, створили су један режим у коме је свега било, само не слободе” (Јовановић, 1934, стр. 352-353).

(Ћумручког) савеза с тим народима и државама” (Janković, 1951, str. 190). Политички програм Либерална странка објавила је у октобру 1881. године.⁶ Програм се залаже за: јачање независности земље, стручни рад и поштовање изборне воље грађана; развијање и унапређивање система образовања и неговање патриотских осећања и грађанских врлина; богатство, моћ и снагу друштва развијати на производњи и укупном привредном развоју; задовољавање потреба становништва обезбеђивати производима своје привреде; смањивање државних трошкова и њихово свођење у границе привредних могућности; унапређивање војно-одбрамбених способности земље (Krestić, Ljušić, 1991, str. 121-125). У програму из 1888. године истиче се: значај привреде и развијање производних способности народа; улога просвете у реформи система образовања; израда новог устава; слобода избора; уставна заштита слобода и права грађана, лична и имовинска безбедност, слобода штампе, слобода удруживања и зборова. Улога и значај краља помиње се у пет од укупно 15 тачака програма (Krestić, Ljušić, 1991, str. 167-169). У програму из 1889. године стављен је нагласак на: значај подизања и правилног размештаја практичних и стручних школа, подизање гимназија и реалки по окрузима и заснивање универзитета у Београду; унапређење санитетске струке и чување народног здравља; заштити и унапређивању домаће производње, заната, трговине, земљорадње, измени пореских закона и др. (Krestić, Ljušić, 1991, str.167-181).

Народна радикална странка

Радикална странка Србије настаје под утицајем политичких кретања у Европи и социјалних, економских и политичких карактеристика Србије. Свој политички рад, страначко и програмско обликовање заснивала је на идејама социјализма, демократије и политичког активизма народа. Од свог оснивања прошла је кроз више фаза свога развоја, а њен утицај је био највећи у периоду од 1903. до 1918. године када су Радикали били на челу државе (Protić, 1990, str. 15-19). Од 1874. године радикалне идеје освајају један број младих политичара, који су као неформална група деловали у Скупштини Србије, а формира се као странка у селу Илијине воде код Крагујевца где је 1881. године одржана велика оснивачка Скупштина.⁷ Убрзо Радикали постају снажна политичка странка која је оплеменила политички живот Србије на основама демократије, ограничавања моћи државног апарата и самоуправе.⁸ У свом нацрту програма из 1872. године Радикали се залажу за: потпуну

⁶ Од пада своје владе либерали се никада нису опоравили. То се показало после избора 1880. године, осећали су се веома слабо, доживели су политички фијаско и никада се више нису у потпуности опоравили. Једно време се нису усуђивали да јавно учествују у политичкој агитацији, те су деловали под називом Дружина за потпомагање српске књижевности (в. Janković, 1951, str. 180-193).

⁷ На оригиналној фотографији објављеној у књизи Милана Ст. Протића пише: Први главни скуп Народне радикалне странке у Крагујевцу 1882.год. Испод слике аутор књиге пише: Учесници прве Скупштине Радикалне странке у Крагујевцу, на заједничком ручку код „Илијине воде” (Protić, 1990, str. 176-177).

⁸ На Скупштини је поред Николе Пашића говорио Пера Тодоровић истакнути писац и новинар, члан редакције листа Самоуправа, оснивач листа Рад и листа Стража у Н. Саду,

измену система управљања по угледу на српски совјет из 1807. године; формирање окружних одбора који би управљали економским, просветним и другим стварима; самосталност финансијског система са централном банком на челу; среске и окружне банке финансирају развој општина, кредитирање индустрије, изградње путева и др.; брисање дугова земљорадницима; испраштање дугова које је имао народ према управи фондова и приватним повериоцима; бригу државе о незбринутој деци и сирочадима; одузимање земље свима онима који је не обрађују (Krestić, Ljušić, 1991, str. 79-81). Несумњиво да је у овом Нацрту програма значајан простор посвећен економско-социјалном положају становништва са предлогом мера како да се становништво ослободи од дугова који га држе у сиромаштву и беди. Никола Пашић, несумњиво најзначајнија личност Радикалне странке припада групи младих људи који су школовани у 3. Европи где се сусретао са социјалистичким и радикалним идејама. Он је још 1875. године учовао да се у нарастајућем политичком животу Србије диференцирају и обликују радикалне, конзервативне и либералне струје. И ако је био под снажним утицајем социјалистичких идеја истицао је да су увелико постављене јасне основе Радикалној странци. Своје идеје о радикализму саопштио је у свом Програму: народ је суверен и њему припадају сва права политичког и економског уређења земље; права грађана се најбоље могу сачувати на основу самоуправе; демократске слободе, децентрализација земље и избегавањем погрешака у које је запало западно индустријско друштво; развој задружне индустрије и спречавање богаћења појединаца; верска толеранција и слобода вере без икаквих забрана, одвојеност вере од државе и забрана верске наставе у школама; подршка породици кроз школовање и оспособљавање деце за самосталан рад и живот; школовање за сву децу о трошку општине, среза и државе; обавезан грађански брак и међусобна једнакост супружника - мужа и жене и неговање хуманих односа у породици; јачање личних слобода и осигурање истих. Спољнополитички циљеви Пашићевог Програма усмерени су ка уједињавању српског народа, српско-бугарског савеза и стварање дунавске конфедерације.⁹ Програм Народне радикалне странке који је усвојен јануара 1881. године, је резултат интензивног рада током седамдесетих година XIX века. Ако је странка развијана под утицајем социјалистичких идеја, сасвим је природно да те вредности прожимају Програм странке, а присутне су и у скупштинским наступима Н. Пашића и Адама Богосављевића. Овај програм Радикали су представљали као програм праксе и реформи, а не теоријских разматрања, и да је Програм изникло из народа, а не из промишљања групе интелектуалаца - он

организатор демонстрација у Крагујевцу 1876. године, добровољац у српско-турском рату „После Николе Пашића реч је узео Тодоровић. Политички по прилично неписменој маси, објашњавао је основно начело модерне демократије-опште право гласа, које у Србији није постојало. Он, иначе учен и европски образован, говорио је речима баш тих сељака који су га слушали. Њиховом логиком представио им је шта странка мисли о томе. Тај говор се сматра примером најбољег умећа политичког говорништва народним језиком” (Vesnić, 2008, str. 38). Због међусобног мимоилажења првака Радикала о неким питањима Пера Тодоровић је 1886. године напустио странку и постао њен велики критичар и противник (в. Protić, 1990, str. 136-137).

⁹ Свој програмски нацрт Никола Пашић је писмом саопштио Миши Димитријевићу, априла 1876. године (в. Krestić, Ljušić, 1991, str. 83-86).

је израз, истицали су Радикали, општег народног договора и споразума. Основна програмска одредба обухвата: народно благостање и слободу, независност државе и уједињење свих делова Српства. У том циљу неговати и развијати материјалну, умну и моралну снагу народа. За остваривање овако формулисаног циља неопходне су брзе реформе које обухватају: промену устава; непосредне изборе и право бирања свих пунолетних грађана; Скупштини припада законодавна власт; територијално уређење земље на општине и срезове на основама самоуправе; величина срезова мора да буде довољно велика да финансијски обезбеди рад среске економије, просвете, здравства и др.; уређење правосудног система; успостављање непосредних и прогресивних пореза сагласно приходима грађана; опште, обавезно, бесплатно образовање и да се сиромашни ученици издржавају из општег трошка; образовни програми да негују грађанске врлине и ученике оспособе за користан и самосталан рад; слободу штампе, слободу избора и договора, слободу удруживања, општинску самоуправу, личну и имовинску безбедност; јачање одбрамбених способности земље; спољна политика да штити политичке и економске интересе земље, сарадњу са суседним народима, да се ради на стварању савеза балканских народа, буди национална свест код нашег народа који је под туђом управом и укључивање на нова светска тржишта (Krestić, Ljušić, 1991, str. 101-106).

У првој половини последње деценије XIX века, у Радикалној странци долази до поларизације. Једни су били нетрпељиви према краљу Милану, а хтели су сарадњу са краљицом Наталијом и Александром, друга струја се залагала за борбу против династије Обреновића. Ове две струје се сукобљавају на Скупштини странке у Крушевцу 1896. године што је довело до раскола у странци (две групе, једна око Николe Пашића и друга око Михаила Вујића) 1901. године. Једно крило је себе називало самосталним радикалима и формирали су Самосталну радикалну странку. Самостални радикали основали су лист *Огјек* који је уједно био њихово политичко гласило (орган странке). Њих је до 1905. године предводио Љуба Живковић, до 1912. године Љуба Стојановић, до 1918. године Љуба Давидовић. Свој програм „Наша прва реч” су објавили у првом броју листа *Огјек* 1902. године и исти прештампали и потврдили 28. јуна 1903. године. Самостални радикали су оштро критиковали постојећи режим и старе радикале којима су говорили „да су се одрекли свега што је радикално - програма, независности, прошлости” (Krestić, Ljušić, 1991, str. 246). Стајали су на позицији да све странке морају имати јасне и оштре програмске разлике и да је суштина вишестраначја да се странке не слажу и да сва мишљења не треба да се уједначавају. У програму млађи радикали истичу да ће њихов задатак бити да допринесу: политичком, економском, моралном и умном јачању и развијању Србије; унапређивању земљорадње и сточарства; развоју занатства, трговине и индустрије; заштити и осигурању свих радника; развоју планске привреде; смањивању гломазне државне администрације; законској заштити слободе, части и имовине; неговању свести о личној моралној одговорности, правима и достојанству; државном преображају на начелима самоуправе, политичке и грађанске слободе, општем праву гласа и одговорности за незаконито поступање; слободи штампе, избора и удруживања; одговорном раду владе; благостању и слободи; државној независности, ослобађању и уједињењу осталих делова Српства; искреним братским односима са Русијом и Црном Гором (Krestić, Ljušić, 1991, str. 243-245). Млади радикали

су истицали да они стоје на правом радикалном програму из 1881. године који су неки прваци у међувремену напустили: „Самосталци су окривљивали старе радикале да су програм из 1881. године почели да напуштају још 1888, када је донет устав у који нису ушле све идеје у њему изнете” (Krestić, Ljušić, 1991, стр. 246). У октобру 1903. године долази до поновног јединства старих и млађих радикала, јединство је трајало до 1904. године. Од тада су поново почеле несугласице међу радикалима око питања: зајма, куповине топова и изградње железнице. Три године касније, односно 1907. године Самостална радикална странка је допунила свој програм. Начела програма су обухватала: подизање јавног морала; ширење знања и образовањем обухватити све слојеве друштва; самоуправа у основи развоја општина и државних организација; развој привреде, увећавање богатства, хигијену за боље народно здравље, економску заштиту земљорадника, радника и слабијих слојева. У програму су уређена питања администрације, правосуђа, финансија, војске и политике. У делу просвете Програм се залаже за: обавезно и бесплатно основно образовање деце оба пола, школовање сиромашне деце о трошку државе; образовање да буде у функцији усвајања грађанских вредности и оспособљавања за самосталан рад. Подизање већег броја школа за пољопривреду, занате и трговину. На пољу непрекидног просвећивања ангажовати Народни универзитет, просветна удружења, народне књижаре, читаонице, јавна предавања, курсеве за одрасле и сл. (Krestić, Ljušić, 1991, стр. 317-322).

Српска напредна странка

Оснивачи Српске напредне странке били су политичари помешаних конзервативних и либералних погледа и идеја. Из тог амалгама у своме раду развили су препознатљив слоган: „закон, слобода, напредак”, а 1893. године овај слоган су преформулисали у крилатицу: „ред, рад и законитост” (Krestić, Ljušić, 1991, стр. 119). Ова вредносна полазишта јасно указују да су напредњаци били заговорници остваривања политичких права, слобода, реда и поретка. На овим постулатима оставили су дубок траг у политици и државним пословима Кнежевине, а потом Краљевине Србије (председници владе, министри). Посебно је то видљиво у њиховом настојању да се Србија модернизује и успешно развија по угледу на достигнућа развијених земаља Западне Европе. Несумњиво, да су напредњаци од модерних западних држава усвојили либерализам, а од уставобранитеља (1839-1859) преузели успостављање реда и одговорности у функционисању установа, институција и државе.¹⁰ Напредна странка залагала се за свеобухватне реформе у друштву и одговорност грађана за сопствени положај и судбину друштва и одговорност власти према народу. То се у доброј мери може уочити кроз њихово поимање слободе: „Слобода уздиже и усрећава народ и опет може пропасти да му ускори – све

¹⁰ У времену уставобранитељске власти дошло је до: поделе власти између Кнеза и Савета; донет је Закон о организацији општина; Закон о државним финансијама; установљено је планско слање на школовање у друге земље, а све то је условило развој и уређење чиновничког апарата. Међутим, у пракси су изостајали очекивани резултати: „ове институционалне модернизацијске промене, као што то обично и бива с новинама, нису увек у пракси имале очекиване ефекте” (Terzić, 2018. стр. 103-104).

према томе како се народ њоме уме или не уме да послужи” (Мijatović, 1869, str. 1). Слободу су напредњаци посматрали и кроз однос власти према народу: „Слобода се састоји у томе, што грађани неће живети у вечном страху од кињења и гоњења полиције” (Јovanović, 1934, str. 351-353). Напредњаци су за страначки програм узели: „програм листа *Видело*, објављен у његовом првом броју, а организацију су назвали Српском напредном странком” (Krestić, Ljušić, 1991, str. 109). Српска напредна странка основана је на Скупштини одржаној 1881. године. На оснивачкој скупштини програм је потписало 113 учесника (Јovanović, 1934, str. 318-319). Њен оснивач и најутицајнији члан и вођа био је правник и писац Милан Пироћанац. Међутим, Слободан Г. Марковић сматра да је у истој равни био и Милутин Гарашанин: „Као председник владе за вођу се сматрао Пироћанац, али је и Гарашанин једнако могао да полаже право на вођство странке. Како у странци тако и у влади Пироћанац није имао надмоћ која му је номинално припадала као председнику” (Marković, 2006, str. 85). Ауторитативног, раздражљивог и ћудљивог Пироћанца је на место председника странке 1886. године заменио тихи, разборити и приступачни Милутин Гарашанин који је на том месту остао до распуштања странке децембра 1896. године. Обнова рада ове странке почела је 1906. године са председником Стојаном Новаковићем. Ова странка се залагала за: самостално вођење спољне политике земље, јачање и јединство Срба, реформу политичког система, али у сарадњи са краљевском круном. Истицали су да у Србији до 1881. године није било независних политичких листова, а ни политичких странака које би јавно радиле по утврђеним принципима. Сматрали су да у Србији тога доба није било политичке доследности и јасног политичког наступања. Такво стање назвали су политичком забуном: „у којој свако зна само за себе, у којој сваки о свакоме сумњичи, у којој се преко ноћи мењају вере, у којој нико не зна куд иду други, ни куд иде сам!? Либералци без либерализма, конзервативци без конзервативизма, комунци без комунизма” (Krestić, Ljušić, 1991, str. 107). Позивали су нараштај да помогне у изградњи, развоју и напретку земље. Сматрали су да се потпуна мобилизација становништва може остварити само ако су сви пред законом једнаки. У своме Програму, Напредњаци се залажу за: слободу говора и гласања о свим јавним или друштвеним појавама; слободу састанка и удружења; сигурност имовине и личне безбедности; уставну одговорност министара; да се у народно представништво укључе људи од науке које народ изабере; судску независност; свесне и осмишљене промене закона и установа; развој школства у складу са захтевима и потребама друштвеног живота; ослобађање привредне иницијативе и стварање услова за привредни развој; кредитирање привреде и становништва уз поштовање праведности; одговоран рад чиновника; развијање одбрамбених способности на знању и образовању; укупан развој земље по угледу на европске народе; помоћ и подршку српском народу изван граница Србије; учвршћивање братских веза и односа са словенским народима и тиме да смисао начелу: да исток припада само источним народима (Krestić, Ljušić, 1991, str. 108). Из Програма и укупне политичке праксе напредњака може се закључити да је ова странка имала добар увид у укупне друштвене токове на читавом простору Европе и јасну представу о стању у свим сферама друштвеног живота у Србији. Зато су имали способности да прихватају достигнућа развијених земаља и да по угледу на њих обликују своју државу. С друге стране, желели су аутономни развој без мешања

великих сила у унутрашња питања и виталне интересе Србије. Вредно је истаћи да су напредњаци уз благонаклоност Милана Обреновића, примењивали свој политички програм и тиме пресудно утицали на модеран развој земље. Обновљен рад странке 1906. године са председником Стојаном Новаковићем (председник владе од јула 1895. до децембра 1896.) неће достићи политичке успехе када су у дужем периоду владали током осамдесетих година XIX века.

Социјал-демократска странка Србије

На Првом конгресу Социјал-демократске странке Србије одржаном 1903. године, у Програму се истиче да је капиталистички начин производње уситнио пољопривредна газдинства, раздвојио власника од својих средстава за производњу и од њих, капиталистичким индустријским развојем, створио пролетаријат. СДС је закључила да је једна од последица таквог односа концентрација капитала, те се у првом делу Програма о томе каже: да средства за производњу постају монопол сразмерно малог броја капиталиста и великопоседника.

Развој капиталистичког система захтева динамичан развој средстава за производњу, слободно тржиште, конкуренцију, слободно кретање рада и капитала и знатно већи број радника, те је на тим основама и научним открићима продуктивност увећана за више стотина пута. Међутим, благодети таквог развоја не користе сви подједнако, односно сразмерно уложеном раду. О томе и последицама таквог развоја у Програму се каже: „Иде развиће простих алата и машина и џиновско повећање продуктивности човечијег рада. Али све користи овог преображаја монополишу капиталисти и великопоседници. За пролетаријат и средње слојеве који су у пропадању – ситни сопственици по варошима и сељаци – овај преображај значи повећање несигурности њиховог опстанка, гомилање беде, притисака, угњетавања, понижавања” (Istorijski arhiv KPJ, 1950, стр. 26).

Социјал-демократска странка полазила је са марксистичких позиција у анализи друштвених супротности и постављала основни проблем у сфери друштва, који је важио за све земље у које је продирао индустријски развој – поларизацију друштва на владајуће и потчињене, са свим оним последицама које произлазе из тог односа. О томе су социјал-демократе говориле: „Број се пролетера увећава, војска се сувишних радника умножава, супротности између експлоататора и експлоатисаних све се више заоштравају, класна борба између пролетаријата и буржоазије бива све огорченија, она дели друштво у два непријатељска табора, а то је одлика свију индустријских земаља” (Krestić, Ljušić, 1991, стр. 247-251).

Тежак положај радничке класе није се могао избећи индустријском производњом која почива на приватном власништву, укрупњавању и централизацији капитала и непрекидној тржишној утакмици за што већим профитом. Управо ови фактори условили су осиромашење радничке класе. Истовремено, СДС је указала на потребу стварања нових услова и промену односа у којима би се остварило благостање народа. Сматрали су да се, преласком капиталистичке приватне својине, средстава за производњу у друштвену својину и преобраћањем производње робе у социјалистичку продукцију, може постићи да велико газдинство и принос од друштвеног рада, који стално расте, постане и за оне класе које

су до сада биле експлоатисане извор највећег благостања и свестраног хармоничног усавршавања.

Подруштвљавање средстава за производњу значи ослобађање радничке класе и свих других угњетених слојева. Социјал-демократска странка могућност ослобађања видела је једино у радничкој класи и њеној борби за остваривање политичких права, и то би, сматрали су, значило ослобађање и целог људског рода који пати у датим условима. Али, ово ослобађање може бити само дело радничке класе, јер све друге класе, поред тога што им се интереси косе, стоје на становишту приватне својине средстава за производњу и имају заједнички циљ да одрже основе постојећег друштва. Социјал-демократска странка се искључиво ослањала на радничку класу као јединог и могућег носиоца промена. Она је све друге слојеве друштва сматрала класом која нема интереса за друштвене промене, јер су сопственици приватног власништва. СДС је сматрала да сељаци који имају ионако уситњено „газдинство” су супротстављени интересима радничке класе.

Социјал-демократе су се залагале за укидање класне владавине, а не за ситне уступке владајуће класе. О томе се у Програму СДС каже, да је нужно „укидање класне владавине па и самих класа и за једнака права и једнаке дужности свију, без разлике пола и порекла”. Овакав приступ представљао је премису за борбу против свих врста експлоатисања и угњетавања, било да су оне класне, партијске, засноване на разлици пола или расе.

У настојању да оствари своју укупну политику, а полазећи од изнетих начела, СДС је захтевала одговарајуће политичке и економско-социјалне промене у друштву. У економско-социјалном делу оне су обухватале: укидање свих закона по којима је жена у јавно-правном и приватно-правном односу неравноправна према мушкарцу; световне школе, што је подразумевало поред обавезног похађања јавних народних школа и бесплатна наставна средства, наставу, одећу, исхрану, а за посебно надарене исти услови су планирани и током даљег школовања на вишим заводима за образовање; бесплатну лекарску помоћ заједно са бабичлуком и лековима, као и бесплатне погребне услуге; прогресиван порез по приходу и имању за дотирање свих јавних издатака, затим пријављивање пореза према сопственој процени, као и наследне порезе који су, такође, прогресивни према величини наследног добра и степену сродства, а укидање свих посредних пореза, царина и осталих привредно-политичких узимања која интересе целине жртвује зарад интереса мањине; надзор над индустријским и занатским предузећима (радњама), испитивање и регулисање радних односа у варошима и селима преко државе – радничке канцеларије, окружним радничким инспекторима и радничком комором, као и на научним основама засновану привредну хигијену; правно изједначавање пољопривредних радника и послуге са занатским радницима и укидање уредбе о слугама; целокупно осигурање радника да буде обавеза државе, с тим да је учешће радника у управи меродавно; забрана плаћања радницима еспапом, тантузима, признаницама и упутницама уместо новца; стварно национално и интернационално заштитно радничко законодавство засновано на следећим захтевима:

Увођење радног дана у трајању највише 8 сати;

Забрана занатског рада за децу испод 14 година;

Забрана ноћног рада за децу, осим за индустријске гране које по својој природи, из техничких разлога јавног благостања, изискују ноћни рад;

Непрекидан одмор од најмање 36 часова у свакој недељи за сваког радника (Krestić, Ljušić, 1991, str. 249; в. и Istorijски архив КРЈ, 1950).

Остваривање радничког законодавства било је од велике важности за Програм Социјал-демократске странке и његову потпуну и доследну реализацију. Због тога је о овом питању на Петом конгресу СДС, 12. јуна 1907. године, донета Резолуција о радничком законодавству која је обухватала разматрање овог питања са становишта његове важности и неопходности за практичну примену одредби закона. У Резолуцији је истакнуто да је питање о заштитном радничком законодавству веома важно и сложено; да се оно не може брзо и у ограниченом времену целовито размотрити ни потпуно решити. Закључено је да ће због важности овог питања, предлози бити поднесени у идућем сазиву Народне скупштине на озаконење.

Другу целину ове резолуције обухватао је начин на који је требало да се садржај радничког законодавства преноси на раднике и објашњава његова важност и значај за њихов бољи економско-социјални положај. Предложено је да се путем штампе, зборов, конференција и предавања која ће се одмах предузети у целој земљи, радници упознају са заштитним радничким законодавством и социјал-демократским захтевима, док се Партијска управа и Управа Главног радничког савеза позивају да са својим организацијама ову одлуку што потпуније реализују.

У петом поглављу Одлуке Шестог конгреса Социјал-демократске странке Србије, односно у Резолуцији о законском осигурању радника, истакнута је потреба за потпуном заштитом радника, тј. за спровођење њиховог законског осигурања. Залагање за законско осигурање радника темељило се на максими Социјал-демократске странке: „да радници својим радом одржавају друштвени живот и да је стога друштвена заједница обавезна да их осигура”. Због тога је неопходно, сматрала је СДС, да осигурање буде обавезно за све раднике, као и да буду обухваћени сви облици осигурања, да учешће радника у управи осигурања буде равноправно; да држава гарантује осигурање старих, инвалида, беспослених и сирочади, а из средстава непосредних прогресивних пореза на имање, приход и наслеђе, а у несрећним случајевима искључиво на послодавце; код болести на државу, послодавце и раднике.

Закључак

Циљ овога рада је да читаоцу предочи основе политичког живота у Србији обухватајући раздобље од друге половине XIX века у коме су обликоване политичке идеје и претакане у програме политичких странака до 1918. године. Ниво обраде теме више је везан за научну дескрипцију прегледног карактера. То сматрамо довољним за један чланак у периодичној стручној публикацији. Ова врста информисања помаже свима који су заинтересовани да сагледају и упореде политички живот и карактер странака у младој тек ослобођеној Србији која се суочавала са бројним тешкоћама (својственим свим новоослобођеним државама) са данашњим политичким, економским, социјалним и безбедносним приликама у Србији. Ондашње странке своја теоријска и практична изворишта налазиле

су у достигнућима модерних држава на западу Европе. Ове вредности доносили су млади људи образовани углавном на Западу, и исте објављивали у ондашњим листовима и садржајнијим публикацијама. Слобода штампе, јавно окупљање, политичко организовање, законско регулисање свих сфера друштвеног живота; рад, законитост, одговорност, хуманизам, солидарност и др. су вредности које су политички прваци и њихови сарадници промовисали, обликовали и прилагођавали материјалним и духовним приликама које су владале у Србији.

Српска социјалистичка партија своје идеје и програмске циљеве није успела да реализује у пракси, али су се са идејама социјализма упознавали млади људи из Србије који су долазили на школовање у Западну Европу. Ти исти млади људи, по повратку у Србију, били су ствараоци водећих странака тога доба које су се смењивале у управљању земљом. Социјалистичке идеје су прожимале програме тих странака као што су: потпуно и бесплатно образовање, лечење и доступност лечења, могућност рада и снабдевање грађана потребним производима, помоћ и заштита од социјалних ризика и др. Без обзира да ли је у питању Либерална, Народна или Радикална странка њихови програми, бар у извесној мери, одисали су хуманизмом, слободом и солидарношћу, а то су битне вредности социјалистичке пројекције друштва.

Народна либерална странка владала је Србијом од Берлинског конгреса до 1881. године. Јован Ристић је унео у либералну странку свој политички ауторитет изграђен кроз рад у намесништву које је донело Намеснички устав, а његовим политичким заслугама остварена је независност Србије 1878. године. Ослобађањем од Османског царства, либерали су се окренули западноевропским либералним вредностима с циљем да те вредности уклопе у српску традицију. При том су изворне либералне вредности делимично обликовали и прилагођавали како би се постигла прихватљива сразмера: модерног са Запада и аграрног са Истока. У томе је једним делом разлика између либерала и напредњака. Док су либерали правили компромис, напредњаци су одбацивали сељачки конзервативизам сматрајући га непремостивом препреком за убрзаном модернизацијом земље.

Народна радикална странка пре доласка на власт организацију државе посматрала је кроз призму: народне самоуправе, колективне демократије и традиције народа. Њихов егалитаризам подразумевао је једнакост свих грађана пред законом, имовинску и социјалну једнакост. Овде су видљиве разлике: док се напредњаци залажу за брзу модернизацију земље и осуђују аграрну традицију дотле радикали држе до сеоских задруга, општинске самоуправе и свих оних вредности које негује српски народ. Сагласно свом виђењу друштва и стварања политичке моћи и утицаја радикали су развили мрежу својих политичких одбора у градовима и селима што је обезбеђивало снагу и политички утицај у земљи. Захваљујући таквом политичком методу рада допрли су до сваког села и сваке куће: „Радикали су заталасали и покренули сељачку масу из једног летаргичног стања у један хук, у један буран политички живот и показали сељаку да је он извор и утока власти, да је он прави суверен” (Trifunović, 1995, str. 91).

Напредна странка је у циљу ефикаснијег рада органа и институција настојала да промени намеснички устав у чему није успела. Међутим, неуспех на уставним променама није их омео да донесу законска решења која су помогла модернизацији

друштва у делу: људских права и слобода; стварања стајаће (регуларне) војске; поделе власти и владавине права; економских слобода; стицања и сигурности приватне имовине; пореских обавеза и др. За веома амбициозне пројекте у Србији, за које су се залагали напредњаци, била су неопходна велика средства која нису могла да буду алиментирана из домаћих извора. Због тога се Србија задуживала код страних кредитора: „Србија као сиромашна држава није могла да самостално обезбеди материјална средства неопходна за изградњу железнице, наоружање стајаће војске, откуп спахилука и чифлука у новоослобођеним крајевима, али ни за финансирање буџетских дефицита. Зато је већина ових подухвата финансирана државним задуживањем на страни” (Terzić, 2018, стр. 110). Задуживање, а пре свега пореске обавезе у циљу модернизације изазивали су незадовољство народа. Због тог незадовољства напредњачка власт је прибегла ограничавању политичких права и слобода, и од запажено либералног управљања склизнула у недемократски начин контроле друштвених токова. Имали су критички став према традицији српскога народа, сматрали су је сметњом ка модернизацији и због тога су одустајали од демократизације и општег права гласа јер су у томе видели сметњу модерним променама: „То је био модел либералне државе, успостављене доминације политичке елите, централистички постављене и организоване власти, снажне функционалне улоге бирократског апарата, култа закона и одређене социјалне дистанце. Управо у овом сегменту политичке доктрине, најснажније се истакла црта њиховог анти-демократизма. Било је то истинско западњаштво, али без демократије” (Despotović, 2003, стр. 127).

Социјал-демократска странка Србије уочавала је закономерност у развоју савременог друштва где су главни актери на тржишту рада: капитал и људски фактор. Из тог односа, истичу социјал-демократе, ствара се велико богатство, али наглашавају да је оно неправедно распоређено: „Користи од овог преображаја монополишу капиталисти и великопоседници”. Указивали су на раслојавање друштва са свим оним последицама које се при том стварају: оскудица, сиромаштво, беда, незапосленост и др. Због тога су се залагали за промену услова и стварање нових односа како би се постигло благостање народа. У корпусу програмских циљева истицали су: укидање класне владавине и једнака права и дужности за све без разлике на пол и порекло; бесплатно образовање, лечење и лекове; прогресиван порез на имовину и укидање свих посредних пореза; надзор над свим индустријским предузећима; укидање Уредбе о слугама, осигурање радника и др. Истицали су велики значај информисања као ваљаног средства за пожељну мобилизацију и организацију становништва. Социјал-демократе се нису задовољавале само модернизацијом друштва као либерали, напредњаци и радикали, већ су настојали да се измени постојећи поредак са нагласком на социјалну правду, социјалну сигурност и благостање народа.

Dragoslav R. Kočović¹
University of Belgrade
Faculty of Political Sciences
Belgrade (Serbia)

POLITICAL, ECONOMIC AND SOCIAL CHARACTERISTICS OF POLITICAL PARTIES' PROGRAMMES IN SERBIA UNTIL 1918

(Translation In Extenso)

Abstract: In this paper, we merely begin to discuss the establishment of political ideas, beginnings of political thought and political streams at the end of the first half of the 19th century, as the basis upon which political parties were formed several decades later. It was the time of great social turmoil and uncertain future of the young Serbian state. Serbia was recognized in 1878 after the liberation from the Ottoman rule and subsequently joined the family of world countries. Its beginning as a state was accompanied by numerous difficulties in establishing power, organizing political life and solving various social problems. The key part of this paper is dedicated to political parties, their formation and content turned into political programmes. We shall not delve into the political infrastructure nor study their exercise of power in the society. Our interests are directed at the political, economic and social content of political parties' programmes in Serbia until 1918. We intend to highlight the value basis of Serbian community's development and programme objectives used by the parties in their public communication. Taking into account that today Serbia is facing numerous challenges of political, economic, social and security nature, it is worth remembering the time 137 years ago in Serbia when its social life was formed. We can make a parallel between similarities and differences as well as challenges of this time and the past, from the perspective of one-century distance.

Keywords: *party, programme, liberal, socialist, national, radical, democratic.*

Introduction

In the middle of the 19th century, there was no development and formation of diverse political ideas and views in Serbia that would be the basis of political mobilization of the population and building the country on the democratic foundations. That was the consequence of many centuries of the Ottoman Empire rule, which functioned on the feudal organization of the society with extremely low productivity. At the same time, life was led mainly in large families and family cooperatives which were connected to the land, thus leading to

¹ dragoslav.kocovic@gmail.com

very poor mobility of the Serbian population. Its towns developed slowly and had a small-town character with only 10.24% population² living in them in 1874. There was no industrial production and therefore no industrial proletariat as a force which should be guided, shaped and organized politically.³ There were no other forces that would be the carriers of political ideas and reforms. The educational and enlightenment work was at its fledgling stage, in other words, at its very beginning. Moreover, we should bear in mind that there was a number of well-educated and progressive young people with a certain impact, but their numbers were insufficient to represent a force as the carrier of political and other reforms.⁴ In the second half of the 19th century, the party life developed in continuity in Serbia, starting from ideas via movements to the programme profiling of the parties. That is how the Socialist, Liberal, National and Radical Parties were established, while the Social-Democratic Party was established at the very beginning of the 20th century. The founders of these parties were mostly educated in the developed countries of Europe, where they encountered the ideas of socialism, liberalism, democracy, radicalism and of building the society on the foundations of the rule of law, division of power, electability, removability and responsibility of the state. That is why one should not be surprised by the great programme similarity and comparability when it comes to defence and strengthening of the country's stability; growth of domestic economy; development of financial institutions and fair crediting; equality of all people before the law; municipal self-government; freedom of the press and information; freedom of political assembly and association and friendly cooperation with the neighbouring countries. In the segment of economic and social programme principles, what the programmes had in common was responsibility of municipalities, counties and districts counties for encouragement and development of economy, health care and education; releasing families and rural population from their debts; security of property and personal safety; development of the school system with proper territorial distribution of schools and free schooling for poor students; enabling schoolchildren for independent life and work etc.

Serbian Socialist Party

The programme of the Serbian Socialist Party was created in Zürich in 1872 (s. Čubrilović, 1982, pp. 295-300) It was the product of certain disagreements among Serbian socialists, and that is why it encountered denunciation and criticism. Some of them considered it the first socialist utopian programme, while others found it a bad

² “Slow development of Serbian towns is conspicuous particularly when the number of its urban population is compared to the number of urban populations in developed capitalist countries of West Europe. There were 10.24% townsfolk in Serbia in 1874 in comparison to 36% in Germany in 1871. While in France there were 37% urban population in 1886, the number of townsfolk in Serbia amounted to 13.2% in 1890... In Serbia, for example, the percentage of the growth of urban population was 3% in the period 1874-1890; while in Germany the same percentage was 11% in approximately the same period” (Janković, 1951, p. 144).

³ “Serbian industry merely reached the level of sugar refineries, glass factories, watermills, saw mills, kilns, tanneries, and tileries” (Mitrović, 2004, p. 173).

⁴ “A small number of young intellectuals, despite the fact that they had a certain positive influence and encouraged and supported many urban and rural people... still did not represent such a social force that could play an important ideological, political and organization role in Serbia of that era” (Janković, 1951, p. 108).

copy of other programmes (Krestić, Ljušić, 1991, p. 64). In this programme, the socialists were against the state as a form of social life and in favour of organizing life through a federation of free municipalities where each member of such a community will be provided with intellectual, moral and material development; that economic relations took workers' interests into account and that private property should be replaced by the common property; that land, capital and tools should be the municipality ownership; that municipalities should show solidarity in their mutual relations; that the unity of a man and woman should be an expression of free will without any formalities; that children raising and upbringing should be at the expense of the municipality, that care, upbringing and schooling should include all children, enabling them for independent life and work (s. Svetozar Marković, 2016, pp. 32-35). Socialists strived for: an alliance of all socialists in the south of the former Austrian-Hungarian Empire, with the aim of achieving a social revolution; dissemination of socialist ideas in all workers' associations etc. Due to the weaknesses of the programme, primarily its non-originality, utopianism and different streams among socialists, the programme was first published in the journal *Život* in 1906 (s. Svetozar Marković, 2016, pp. 32-35). The second programme of the Serbian Socialist Party was written by Dimitrije Mita Cenić. The exact time when the programme was produced is unknown, but Mita Cenić is assumed to have written it in 1879 during his imprisonment from 1875 to 1880. The theoretical basis of the programme is building the society on *the equality of rights and obligations for all*. In the socialists' opinion, such a society is possible only if the state is organized where people should be a source and carrier of all power, where everybody should have equal political rights; where all the production means should be the municipal property; that everyone should work in line with their capacities and enjoy the fruits of work in line with their needs; that every member of the society should develop intellectually, physically and morally; that everyone should gain technical improvement in line with their specific capabilities. The general principles of the programme included: self-government development; territorial organization into municipalities and counties; the National Assembly as the highest legislative body expressing the sovereign will of the people through their representatives elected by adult citizens in free elections; mandatory and free primary education and improvement of the school curriculum; the establishment of the National Bank and the abolition of all indirect taxes, the state should assist in the establishment and work of agricultural, artisan and industrial associations; the abolition of usurious ("penny-pinching") debts and returning the land obtained in a usurious manner to former owners or given to others who should use it but not own it; that the houses destroyed during the war should be renovated at the expense of the country and that those war-stricken families should be exempted from tax for three years; that the families whose member was killed or disabled in the war should be exempted from tax for five years. It is worth noting that the socialists arranged their ideas systematically and promoted them in the programme without developing a necessary organizational-party network like other parties mentioned in this work. However, the socialists' ideas were largely the basis for other political leaders and parties on which they formed their views and opinions about the man, society, the building of institutions and the organization of the state.

National Liberal Party

From the aspect of acceptance and pursuit of ideas and development of the liberal movement, the National Liberal Party is the oldest of all political parties in Serbia. In the beginning, it developed mostly on the West-European understanding of nationalism and democracy that attracted youth and were accepted with delight. The most important figure and promoter of liberal ideas of the time was Jevrem Grujić (an ideologist of Saint Andrew liberalism). Subsequently, liberal ideas were shaped by Vladimir Jovanović who, among other things, searched for “the differences dividing patriarchal, cattle-breeding and farming Serbia and progressive cultural states” (Subotić, 1992, p. 79). The idea about establishing a liberal national party was born before Saint Andrew’s Day Assembly (Jovanović, 1988, p. 78). V. Jovanović advocated liberal reforms in the society and worked on elaborating the conclusions (programme) of Saint Andrew’s Day Assembly which included: autonomous management of Serbia’s home affairs, freedom of the press, withdrawal of the concessions made by the Government to the Ottoman Porte, revocation of the Constitution written outside the country and opposed to the people’s interests, free election of members of the parliament, regular sessions of the Assembly, legal regulation of all spheres of social life, equality before the law regardless of religion and other affiliations, and ministerial responsibility (Krestić, Ljušić, 1991, p. 17-20). He believed that these reforms would rank Serbia among progressive and cultural countries. However, these requests were not adopted at the Assembly session held on Nativity of Mary Day in 1859, which led to the weakening of the liberal influence. (Krestić, Ljušić, 1991, p. 80) Successes, as well as certain deviations from democracy came about in 1868, when the movement got its new leader – Jovan Ristić, who grew into a significant political and statesman figure thanks to his diligent work, commitment and responsibility.⁵ His work was recognizable by political and professional responsibility towards the state affairs he dealt with. He closely connected his political work and party activities with the Obrenović dynasty. In that period, the liberals were aware that the state experienced huge uncertainty. That is why they found it important for Serbia to resolve home affairs in the field of education, trade and finance, and to be independent in that respect. The liberals emphasized that “the Serbian people must be chiefly concerned about and permanently care for both the ultimate and the most sacred goal: to unite its fragmented parts and territories in the Balkan Peninsula within the natural ethnographic boundaries, and in the form of its old historical glory and power, both in the political and church field” (Krestić, Ljušić, 1991, pp. 121-125). The liberals simultaneously underlined the necessity of aligning with those nations historically and culturally similar to Serbs: “to strive for becoming closer and forming a confederation (alliance) with the Eastern nations who have a similar historical destiny and equal political and cultural interests – and that it should primarily work on

⁵ “During the decade after Saint Andrew’s Day Assembly (1858-1868.), at the time of the second reign of Miloš and Mihailo, the most significant figure of the liberal movement was Vladimir Jovanović, the founder and ideologist of the Association of Serbian Youth, the translator of J. S. Mill’s *Considerations on Representative Government* and the prolific propagator of liberal ideas in Serbia” (Subotić, 1992, p. 78). Evaluating the work and political results of the Liberal Party while it was in power, Slobodan Jovanović writes: “The liberals, who combined the rural parliamentarism and Eastern police, created a regime which had everything except for liberty” (Jovanović, 1934, pp. 352-353) .

achieving a customs alliance (Turkish: *gümrük*) with those nations and states" (Janković, 1951, p. 190). The Liberal Party published its political programme in October 1881.⁶ The programme advocated: strengthening of the country's independence, professional work and respect for the electoral will of the citizens; development and improvement of the educational system and cherishing of patriotic feelings and civil virtues; wealth, power and strength of the society should be developed on the production and overall economic development; the needs of the population should be satisfied by the country's own domestic products; reduction of government costs and their bringing within the limits of economic potential; strengthening of the country's military-defence capacities (Krestić, Ljušić, 1991, pp. 121-125). The 1888 programme emphasizes the importance of economy and development of productive capacities of the people; the role of education in the educational system reform; drafting a new constitution; free elections; constitutional protection of civil freedoms and rights, personal and property safety, freedom of the press, freedom of association and assembly. The King's role and importance are mentioned in five out of 15 items of the Programme (Krestić, Ljušić, 1991, pp. 167-169). The 1889 programme puts an emphasis on: importance of foundation and proper distribution of practical and vocational schools, foundation of grammar schools and primary schools in the counties and foundation of the University in Belgrade; improvement of the medical profession and care for the people's health; protection and improvement of domestic production, crafts, trade, farming, amendments to tax laws etc (Krestić, Ljušić, 1991, pp. 167-181).

National Radical Party

The Radical Party of Serbia was established under the influence of political trends in Europe and social, economic and political characteristics of Serbia. It based its political work, party and programme formation on the ideas of socialism, democracy and political activism of the people. Following its establishment, it underwent several development stages, while its influence was the strongest in the period 1903-1918, when the radicals were in power (Protić, 1990, pp. 15-19). After 1874, radical ideas won a number of young politicians who acted as an informal group in Serbia's Assembly, and the party itself was established in Iliina voda near Kragujevac, at the great founding Assembly in 1881.⁷ Soon afterwards, the radicals became a strong political party that enriched the political life in Serbia on the foundations of democracy and limiting the power of the state apparatus and self-government.⁸ In 1872 draft programme, the radicals advocated complete change in

⁶ The liberals never recovered from the collapse of their government. It was manifested after the 1880 election; they felt rather weak; they had experienced a political disaster and never fully recovered afterwards. For a while, they did not dare to participate publicly in political agitation, so they acted under the name Association for Supporting Serbian Literature (s. Janković, 1951, pp. 180-193).

⁷ In the original photograph published in Milana St. Protić's book, the following is written: The first main gathering of the National Radical Party in Kragujevac, 1882. In the caption under the photograph, the author says: The participants of the first Assembly of the Radical Party in Kragujevac, at lunch in Ilijina voda (Protić, 1990, pp. 176-177).

⁸ Apart from Nikola Pašić, a speech at the Assembly was also delivered by Pera Todorović, an eminent writer and journalist, member of the editorial board in the journal *Samouprava*, founder

the management system, modelled on the Serbian *soviet* (council) from 1807; formation of district committees which would manage economical, educational and other affairs; independence of the financial system led by the central bank; county and district banks financing the municipal development and crediting industry, road construction etc.; writing off farmers' debts; writing off the debts owed by the people to the fund administration and private creditors; the state caring for parentless and homeless children; confiscation of the land from all those who do not farm it (Krestić, Ljušić, 1991, pp. 79-81). This draft programme undoubtedly dedicated plenty of space to the economic and social position of the people, and recommended the measures for relieving them from debts that made them live in poverty and destitution. Nikola Pašić, definitely the most important figure in the Radical Party, belongs to the group of young people who were educated in West Europe. That is where he encountered socialist and radical ideas. As early as 1875, he observed that the growing political life in Serbia was characterized by differentiation and formation of radical, conservative and liberal streams. Although strongly influenced by socialist ideas, he emphasized that the foundations of the Radical Party had been largely laid. He expressed his ideas about radicalism in his programme as follows: the people were sovereign and should have all the rights to political and economic organization of the country; citizen rights may be best preserved on the self-government basis; democratic freedoms, country decentralization and avoidance of errors made by the industrial society in the West; development of cooperative industry and prevention of individuals becoming rich; religious tolerance and freedom of religion with no prohibitions, separation of religion and state, and the prohibition of religious instruction in schools; support to the family through schooling and enabling children for independent life and work; education for all children at the expense of the municipality, county and state; mandatory civil marriage and mutual equality of spouses – husband and wife, and fostering human relations in the family; strengthening and ensuring personal freedoms. Foreign policy objectives of Pašić's programme were directed at uniting the Serbian people, Serbian-Bulgarian alliance and formation of the Danube confederation.⁹ The programme of the National Radical Party, adopted in January 1881, was the result of intensive work during the 1870s. Since the Party's development was influenced by socialist ideas, it is quite natural that those values pervaded the Party's programme as well as the assembly speeches of N. Pašić and Adam Bogosavljević. The radicals presented this programme as the programme of practice and reforms and not of theoretical considerations, claiming that the programme originated from the people and not from the deliberations of a group of intellectuals – it

of the journals *Rad* and *Straža* in Novi Sad, organizer of Kragujevac demonstrations in 1876, volunteer in the Serbian-Turkish war. "After Nikola Pašić, Todorović spoke. In a political manner he addressed the rather illiterate audience, explaining the basic principle of modern democracy – universal voting right, which did not exist in Serbia. Although a scholar educated in Europe, he spoke the language of those peasants who listened to him. He used their own logic to present what the party's opinion about it was. That speech is considered the best example of political oratory in plain language of the people" (Vesnić, 2008, p. 38). Because of mutual disagreements of the radical leaders about certain issues, Pera Todorović left the party in 1886 and became its fierce critic and opponent (s. Protić, 1990, pp. 136-137).

⁹ Nikola Pašić sent its draft programme in a letter to Miša Dimitrijević in April 1876 (s. Krestić, Ljušić, 1991, pp. 83-86)

was the expression, as the radicals pointed out, of the general national agreement and accord. The basic programme provision included prosperity and freedom of the people, state independence and unification of all Serbian territories. In that respect, the material, intellectual and moral strength of the people should be fostered and developed. In order to achieve this objective, rapid reforms were necessary, including: changing the constitution; immediate elections and voting right for all adult citizens; the Assembly having the legislative power; territorial organization of the country into municipalities and counties on the self-government basis; the size of the counties must be sufficient to provide financially the work of the county economy, education, healthcare etc.; regulation of the judicial system; introduction of direct and progressive taxes in line with the citizens' earnings; general, mandatory and free education, and funding poor students from the general budget; the curriculum and syllabus should foster civil virtues and enable students for useful and independent work; freedom of the press, freedom of assembly and agreement, freedom of association, municipal self-government, personal and property safety; strengthening the defence capacity of the country; foreign policy should protect political and economic interests of the country, cooperation with the neighbouring nations, working on the formation of the alliance of the Balkan nations, awakening of the national consciousness among our people who are under foreign rule, and entering new world markets (Krestić, Ljušić, 1991, str. 246).

The first half of 1890s saw the polarization in the Radical Party. Some of them were resentful towards King Milan and wanted to cooperate with Queen Natalija and Aleksandar, while the others advocated struggle against the Obrenović dynasty. These two sections had a conflict at the 1896 Party Assembly in Kruševac, which led to the division in the Party (two groups, one led by Nikola Pašić and the other one led by Mihailo Vujić) in 1901. One wing, which called itself "independent radicals", formed the Independent Radical Party. The independent radicals initiated the journal *Odjek*, at the same time their political newsletter (party body). Until 1905, they were led by Ljuba Živković, until 1912 by Ljuba Stojanović, and until 1918 by Ljuba Davidović. They published their programme "Naša prva reč" ("Our First Word") in the first edition of *Odjek* in 1902 and reprinted and confirmed it on 28th June 1903. The independent radicals fiercely criticized the existing regime and old radicals, telling them "they had renounced everything that was radical – the programme, independence, and past". (Krestić, Ljušić, 1991, p. 246). They took the stand that all parties had to have clear and distinct programme differences and that the essence of the multi-party system was that the parties could disagree and that different opinions did not need to be aligned. Younger radicals emphasized their task to contribute to political, economic, moral and intellectual strengthening and development of Serbia; improvement of farming and cattle breeding; development of crafts, trade and industry; protection and insurance of all workers; development of planning economy; reduction of the massive state administration; legal protection of freedom, honour and property; fostering the awareness of personal moral responsibility, rights and dignity; transformation of the state by the principles of self-government, political and civil freedom, universal voting right and responsibility for illegitimate acting; freedom of the press, assembly and association; responsible work of the government; prosperity and freedom; state independence, liberation and unification of all Serbian territories; open brotherly relations with Russia and Montenegro (Krestić, Ljušić, 1991, pp. 243-245). The young radicals underlined that they

respected the proper 1881 radical programme which had been abandoned by some leaders in the meantime: “The independent radicals accused the old radicals of having started to abandon the 1881 programme as early as 1888, when the Constitution was adopted without integrating all the ideas expressed in the programme” (Krestić, Ljušić, 1991, str. 246). In October 1903, the old and the young radicals united once again and their unity lasted until 1904. Afterwards disagreements appeared among the radicals over the following issues: loans, purchase of cannon and construction of the railway. Three years later, in 1907, the Independent Radical Party supplemented its programme. The principles of the programme included: raising public morals; dissemination of knowledge and including all layers of the society in education; self-government in the basis of the development of municipalities and government institutions; growth of economy, increasing wealth, hygiene for better national health, economic protection of farmers, workers and less privileged classes. The programme regulated the issues of administration, judicial system finance, army and politics. In the segment of education, the programme advocated mandatory and free education of both boys and girls, schooling of poor children at the expense of the state; education being in the function of adopting civil values and enabling for independent work, as well as building a larger number of agricultural, artisan and trade schools. The area of continuous education should involve the National University, educational associations, public bookshops, reading rooms, lectures, adult learning courses etc (Krestić, Ljušić, 1991, str. 317-322) .

Serbian Progressive Party

The founders of the Serbian Progressive Party were politicians of combined conservative and liberal views and ideas. From this amalgam, they worked to produce a recognizable slogan: “law, freedom, prosperity”, and in 1893, they rephrased this slogan into “order, work and legitimacy” (Krestić, Ljušić, 1991, p. 119). These value starting points clearly show that the progressives advocated exercise of political rights, freedoms, order and discipline. Their postulates made a profound effect on the politics and state affairs of the Principality of Serbia, subsequently the Kingdom of Serbia (prime ministers and ministers). It is particularly evident in their attempts to modernize Serbia and make it develop successfully, modelled after the achievements of developed countries of West Europe. The progressives undoubtedly adopted liberalism from modern Western countries, while they adopted the establishment of order and accountability in the functioning of institutions, agencies and the state from the Defenders of the Constitution (1839-1859).¹⁰ The Progressive Party advocated comprehensive reforms in the society and citizens’ responsibility for their own position and the future of the society, and responsibility of the authorities towards the people. It can be largely seen from their understanding of freedom: “Free-

¹⁰ While the Defenders of the Constitution were in power, the following events occurred: division of power between the Prince and the Council; the Law on Municipal Organization and the Law on State Finance were enacted; the plan of sending students to foreign schools was adopted. All of these brought about the development and organization of the clerical apparatus. However, the expected results were not achieved in practice: “These institutional modernization changes, as it usually happens with novelties, did not always have expected effects in practice” (Terzić, 2018. p. 103-104).

dom improves people and makes them happy, but it may also fail soon – depending on whether people are able to use it or not” (Mijatović, 1869, p.1). The radicals also defined freedom through the attitude of the authorities towards the people: “Freedom means that citizens will not live in the eternal fear from being oppressed and prosecuted by the police” (Jovanović, 1934, p. 351-353). The progressives adopted the programme published “in the first edition of the journal *Videlo*, and called their organization the Serbian Progressive Party” (Krestić, Ljušić, 1991, p. 109). The Serbian Progressive Party was founded at the Assembly held in 1881. At the founding assembly, 113 participants signed the programme (Jovanović, 1934, p. 318-319). The founder, most influential member and leader of the Party was lawyer and writer Milan Piroćanac. However, Slobodan G. Marković thinks that Milutin Garašanin had the same merits: “Piroćanac was considered the leader as the Prime Minister, but Garašanin could equally claim the right to the party leadership. Piroćanac had no superiority which nominally belonged to him as the President, either in the Party or in the government” (Marković, 2006, p. 85). In 1886, authoritative, short-tempered and whimsical Piroćanac was succeeded as the President of the Party by quiet, sensible and placid Milutin Garašanin who stayed in that position until the dissolution of the Party in December 1896. The work of this Party was resumed from 1906 onwards, with the President Stojan Novaković. This Party advocated: independent running of the country’s foreign policy, strengthening and unity of Serbs, the political system reform, but in cooperation with the Crown. Its members emphasized that in Serbia until 1881 there had been neither independent political newspapers or journals nor political parties working publicly according to the established principles. They thought that there was no political consistence and clear political expression in Serbia of that time. Such condition was called political confusion “where everyone knew only of themselves, where everyone suspected others, where affiliations were changed overnight, where no one knew in which direction others were going, or in which direction they were going themselves!? Liberals without liberalism, conservatives without conservatism, communes without communism” (Krestić, Ljušić, 1991, p. 107). They invited their peers to help in the building, development and progress of the country. They believed that the population could be fully mobilized only if everyone was equal before the law. In their programme, the progressives advocated freedom of speech and voting about all public or social phenomena; freedom of assembly and association, property security and personal safety; constitutional responsibility of ministers; including scholars appointed by the people in the national representation; judicial autonomy; conscious and well-conceived amendments to laws and institutions; development of the educational system in line with the requirements and needs of social life; liberation of economic initiative and creating conditions for economic growth; crediting economy and people while respecting fairness; responsible clerical work; increasing defence capacities based on knowledge and education; overall development of the country modelled on European nations; help and support to the Serbian people outside Serbia; strengthening brotherly relations and connections with other Slavs and thus giving the meaning to the principle that East belonged only to Eastern nations (Krestić, Ljušić, 1991, p. 108). It may be concluded from the programme and overall political practice of the progressives that this Party had a good insight into general social trends in the entire territory of Europe and a clear picture of the condition in all spheres of social life in Serbia. That is why they were able to accept accomplishments of well-developed countries and use this

model in shaping their own country. On the other hand, they wanted autonomous development without great powers interfering with home affairs and vital interests of Serbia. It is worth noting that the progressives, favoured by Milan Obrenović, applied their political programme and thus had a crucial impact on the modern development of the country. The Party's work continued in 1906 during the mandate of President Stojan Novaković (the Prime Minister from July 1895 to December 1896) never achieved the same political success while they were in power for a longer period during 1880s.

Serbian Social Democratic Party

The programme presented at the First Congress of the Serbian Social Democratic Party in 1903, underlines that the capitalist method of production fragmented agricultural households, separated owners from their production means and turned them into the proletariat through the capitalist industrial development. The Social Democratic Party concluded that one of the consequences of the above-mentioned was capital concentration, so the first part of the programme states that production means became a monopoly proportionally to the small number of capitalists and landowners.

The development of the capitalist system entails the dynamic development of production means, free market, competition, free movement of labour and capital and a substantially larger number of workers, so productivity was increased by several hundred times on those bases and scientific findings. However, the benefits of such development are not used by everyone equally, i.e. proportionally to the invested labour. This is what the Programme says about this development and its consequences: "In the future we will see the development of simple tools and machines and a giant increase in productivity of human labour. Yet all the benefits of this transformation are monopolized by capitalists and landowners. To the proletariat and middle classes in the process of collapse – minor owners in small towns and peasants – this transformation means increasing uncertainty of their survival, increasing destitution, pressures, oppression and humiliation" (Istorijski arhiv KPJ, 1950, p. 26).

The Social Democratic Party started from Marxist positions in the analysis of social opposites and placed the basic problem in the social sphere, which referred to all the countries penetrated by industrial development – polarization of the society into the ruling and the oppressed, with all the consequences arising from such relationship. This is what the social-democrats said about it: "The number of proletarians is increasing; the army of redundancies is becoming bigger; the opposites between exploiters and the exploited are becoming sharper; the class struggle between proletariat and bourgeoisie is becoming bitter and dividing the society into two enemy clans; that is the characteristic of all industrial countries" (Krestić, Ljušić, 1991, str. 247-251).

The difficult position of the working class could not be avoided by industrial production based on private ownership, accumulation and centralization of capital, and continuous market competition for ever higher profits. These very factors brought about the impoverishment of the working class. At the same time, the Social Democratic Party pointed to the necessity of creating new conditions and changing the relations ensuring the well-being of the people. This Party believed that the transfer of capitalist private property, i.e. means of production into the state property and the transformation of goods production

into socialist production could make large property and ever-increasing yield from social work become the source of greatest wellbeing and versatile harmonic specialization even for those previously exploited classes.

Socialization of means of production means liberating the working class as well as all other oppressed layers. The Social Democratic Party saw the opportunity for liberation only in the working class and its struggle for exercising political rights, which would, according to this Party, mean liberating the entire humanity suffering in given circumstances. But such liberation could be accomplished solely by the working class because all other classes, apart from the fact that their interests clashed, were based on the idea of private ownership of means of production and had a common goal of maintaining the foundations of the existing society. The Social Democratic Party relied exclusively on the working class as the only possible carrier of changes. It also considered all other layers of the society a class with no interest in social changes because they were private property owners. The Social Democratic Party believed that peasants with already fragmented "property" were opposed to the interests of the working class.

The social democrats advocated the abolition of class rule and not for minor concessions of the ruling class. In that respect the Social Democratic Party programme states: that it is necessary "to abolish class rule, including the classes and to fight for equal rights and equal obligations of all, regardless of sex and origin". This approach constituted a premise for the struggle against all forms of exploitation and oppression, no matter whether based on class, party, sex and race.

In an attempt to realize its overall policy and starting from the above-listed principles, the Social Democratic Party demanded adequate political, economic and social changes in the society. In the economic and social segment, the changes included: abolition of all laws in which women were not equal with men in the public-legal and private-legal relations; secular schools, which, apart from mandatory attendance of state national schools, also implied free teaching tools, instruction, clothes and food, while the same conditions were planned for talented students throughout further education in higher educational institutions; free medical help together with midwifery and medicines, as well as free funeral services; progressive tax according to earnings and property for donating all public expenses. The list also included reporting taxes based on one's own assessment, as well as inheriting taxes which should also be progressive according to the size of the inheritance and the degree of kinship; abolition of all indirect taxes, customs duties and other economic and political levies sacrificing interests of the whole in favour of interests of the minority; supervision of industrial and artisan ventures (activities), examination and regulation of labour relations in towns and villages by the state – workers' offices, county labour inspectors and workers' chamber, as well as trade hygiene based on scientific foundations; legal equality of workers and servants with craftsmen and abolition of the regulation on servants; full insurance of workers as the obligation of the state with the relevant participation of workers in the management; prohibition of paying workers in the form of goods, tokens, receipts and payment orders instead of money; solid national and international legislation protecting workers, based on the following requirements:

Introduction of the work day no longer than 8 hours;

Prohibition of artisan work for children under the age of 14;

Prohibition of night work for children, except for those branches of industry which by their nature and for technical reasons of public wellbeing require night work;

Uninterrupted rest of minimum 36 hours during every week for every worker (Krestić, Ljušić, 1991, str. 249; see also Istorijski arhiv KPJ, 1950, pp.28-29).

Labour legislation was of great importance to the Social Democratic Party programme and its full and consistent implementation. This led to the adoption of the Resolution on Labour Legislation at the Fifth Congress of the Social Democratic Party on 12th June 1907, which involved the consideration of this issue from the standpoint of its importance and necessity for practical implementation of the provisions of the law. The Resolution emphasized that the issue of protective labour legislation was very important and complex; that it could not be entirely considered or finally resolved rapidly or within a limited period of time. The conclusion was that because of the importance of the issue, the recommendations would be submitted for approval to the National Assembly at its following session.

The second part of this Resolution covered the manner of transferring the content of labour legislation to workers themselves and explained its importance and significance for their better economic and social position. It was recommended to use the press, conventions, conferences and lectures throughout the country to familiarize workers with the protective labour legislation and requests of the social democrats, while the Party management and the Directorate of the Chief Labour Association were invited to carry out this decision with their respective organizations as fully as possible.

Chapter 5 of the Decision of the Sixth Congress of the Serbian Social Democratic Party, i.e. the Resolution on legal insurance of workers, emphasized the need for full protection of workers and/or implementation of their legally stipulated insurance. Striving for legal insurance of workers was founded on the motto of the Social Democratic Party: “Workers should maintain social life by their work and therefore the social community is obliged to ensure workers”. That is why, according to the Party, insurance had to be mandatory for all workers as well as to include all forms of insurance; workers’ participation in the insurance management should be equal; the state should guarantee insurance of the elderly, persons with disabilities, the unemployed and parentless children, from the funds of direct progressive taxes on property, income and inheritance; in accidents, insurance should be covered exclusively by employers, while in case of an illness, it should be covered by the state, employers and workers.

Conclusion

The aim of this work is to present to the reader the foundations of the political life in Serbia encompassing the period from the second half of the 19th century, when the political ideas were formed and turned into the programmes of different political parties until 1918. The level of topic elaboration is prevalently related to the scientific description of the review character. We consider it sufficient for an article in the periodical professional publication. This type of informing helps all those who are interested in reviewing and comparing the political life and character of the parties in early, newly liberated Serbia facing numerous difficulties (typical of all newly liberated countries), with political, economic, social and security circumstances in Serbia today. The parties of the time found

their theoretical and practical sources in the accomplishments of modern countries in West Europe. These values were promoted by young people who were educated mostly in the West and published in journals and more informative publications. Freedom of the press, public meetings, political organizing, legal regulation of all spheres of social life; work, legitimacy, responsibility, humanism, solidarity etc. were the values promoted and shaped by political leaders and their associates, who adapted them to prevalent material and spiritual circumstances in Serbia.

The Serbian Socialist Party did not succeed in realizing its ideas and programme goals in practice, but young Serbs who were educated in West Europe became familiar with the ideas of socialism. Upon their return to Serbia, those young people founded leading parties of the time which alternately ruled the country. Socialist ideas pervading the programmes of those parties included: full and free education, medical treatment and access to treatment, opportunities of working and providing citizens with necessary products, help and protection from social risks etc. No matter whether it was the Liberal party, the National party or the Radical Party, their respective programmes, to a certain extent, reflected humanism, freedom and solidarity, which are significant values in the socialist projection of the society.

The National Liberal Party was in power in Serbia from the Congress in Berlin to 1881. Jovan Ristić gave the Liberal Party his political authority built through his work in the regency which enacted the Regency Constitution and it was thanks to his political merits that Serbia won its independence in 1878. After the liberation from the Ottoman rule, the liberals turned to West European liberal values with the aim of integrating those values in the Serbian tradition. Namely, they partly formed and adapted the original liberal values in order to achieve an acceptable proportion between modern West and agricultural East. That is one of the distinctions between the liberals and the progressives. While the liberals compromised, the progressives revoked peasant conservatism, considering it an insurmountable obstacle for accelerated modernization of the country.

Before it came to power, the National Radical Party observed the state organization through a prism of national self-government, collective democracy and national tradition. Their egalitarianism implied equality of all citizens before the law, property and social equality. In that respect there were conspicuous differences: while the progressives advocated more rapid modernization of the country and condemned agricultural tradition, the radicals respected village cooperatives, municipal self-government and all those values fostered by the Serbian nation. In line with its attitude to the society and creation of political power and influence, the radicals developed a network of their political committees in towns and villages, thus ensuring power and political influence in the country. Owing to this political method of work, they reached each and every village and house: "The radicals shook and moved the mass of village people from lethargy and made them wake up into a turbulent political life, showing the villagers that they were both the source and end point of power, that they were a true sovereign" (Trifunović, 1995, str. 91).

In order to ensure more efficient work of the bodies and institutions, the Progressive Party attempted but failed to replace the Regency Constitution. However, failure related to constitutional changes did not prevent them from reaching legal solutions that helped to modernize the society in the sphere of human rights and freedoms; establishment of the standing (regular) army; division of power and rule of law; economic freedoms; gain-

ing and security of private property; tax obligations etc. Very ambitious projects in Serbia advocated by the progressives required enormous funds which could not be supplied from domestic sources. That is why Serbia took loans from foreign creditors: “Serbia as a poor country could not independently provide the funds necessary for railway construction, purchasing weapons for the standing army, buy-up of *timars* and *chifliks* in newly liberated territories, or for financing budget deficits. That is why most of these ventures were financed by the government taking loans abroad” (Terzić, 2018, str. 110). Indebtedness and, first of all, tax obligations aimed at modernization led to the dissatisfaction of the people. Due to such dissatisfaction, the progressive rule resorted to restricting political rights and freedoms and from conspicuous liberal management shifted to a non-democratic manner of controlling social trends. They had a criticizing attitude towards the Serbian national tradition, considering it an obstacle to modernization and that is why they abandoned democratization and universal voting right as alleged impediments to modern changes: “It was a liberal state model, established domination of the political elite, centrally placed and organized power, a strong functional role of the bureaucratic apparatus, the cult of law and certain social distance. It was in this segment of the political doctrine that the feature of their anti-democratism was most strongly manifested. It was true Western orientation, but with no democracy” (Despotović, 2003, str. 127).

The Serbian Social Democratic Party observed legality in the development of the modern society, where main actors in the labour market were capital and human factor. As the social-democrats pointed out, huge wealth was created from that relationship, but they also underlined that the wealth was unfairly distributed. “Benefits from this transformation were monopolized by capitalists and landowners”. They pointed to the fragmentation of the society with all its subsequent consequences: penury, poverty, destitution, unemployment etc. That is why they advocated changing conditions and creating new relations with the aim of achieving the wellbeing of the people. In the corpus of programme objectives, they emphasized: class rule abolition and equal rights and obligations for everyone, regardless of sex and origin; free education, medical treatment and medicines; progressive tax on property and abolition of all indirect taxes, supervision of all industrial ventures; abolition of the Regulation on servants, workers’ insurance etc. They underlined great significance of information as the solid means for desired mobilization and organization of the population. The social-democrats were not satisfied only with the modernization of the society like the liberals, progressives and radicals, but also strove to change the existing order with an emphasis on social justice, social security and wellbeing of the people.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Despotović, Lj. (2003). *Serbian Political Modern: Serbia in Process of Modernisation in 19th Century*. Novi Sad: Stylos [In Serbian]
- Istorijski arhiv KPJ. (1950). *Historical Archive of the KPJ*, vol. III. Beograd: Istorijsko odeljenje CK KPJ [In Serbian]
- Janković, D. (1951). *About Political parties in Serbia of 19th Century*. Beograd: Prosveta [In Serbian]

- Jovanović, S. (1934). *The Government of Milan Obrenović*, vol. 2. Beograd: Geca Kon [In Serbian]
- Jovanović, V. (1988). *Memories*. Beograd: BIGZ [In Serbian]
- Kočović, D. (2002). *Yugoslavia's Social Politics Development*. Beograd: Udruženje stručnih radnika socijalne zaštite Republike Srbije [In Serbian]
- Krestić, V. & Ljušić, R. (1991). *Programs and Statutes of Serbian Political Parties Until 1918*. Beograd: Književne novine [In Serbian]
- Marković, S. (2016). *Serbia on The East*. Beograd: Prosveta [In Serbian]
- Marković, S. G. (2006). *Count Čedomilj Mijatović: Victorian among Serbs*. Beograd: Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, AIZ, Dosije [In Serbian]
- Mijatović, Č. (1869). *Short Science about State Economy or Science about Finance*. Beograd: Državna štamparija [In Serbian]
- Mitrović, A. (2004). *Foreign Banks in Serbia: 1878-1914*. Beograd: Stubovi kulture [In Serbian]
- Protić, M. St. (1990). *Radicals in Serbia: Ideas and Movement 1881-1903*. Beograd: SANU, Balkanološki institut, knjiga 41 [In Serbian]
- Subotić, M. (1992). *Spelling of The Freedom*. Niš: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Gradina [In Serbian]
- Terzić, P. (2018). *Freedom in the Shadow of the Crown*. Beograd: Zavod za udžbenike [In Serbian]
- Trifunović, M. (1995). *History of Radicals Party (From the Beginning to 1903)*. Beograd: Srpska radikalna stranka [In Serbian]
- Vesnić, R. (2008). *PhD Milenko Vesnić – Grandsigneur of Serbian Diplomacy*. Beograd: Centar za studije Jugoistočne Evrope, Fakultet političkih nauka [In Serbian]
- Čubrilović, V. (1982). *History of Political Thoughts in Serbia During 19th*. Beograd: Narodna knjiga [In Serbian]